

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

**«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ 30 ЖЫЛ:
ТАРИХИ БАҒДАРЫ, ДАМУ БЕЛЕСТЕРІ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ»
XVIII ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЕУРАЗИЯ ҒЫЛЫМИ ФОРУМЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
XVIII МЕЖДУНАРОДНОГО ЕВРАЗИЙСКОГО НАУЧНОГО ФОРУМА
«30 ЛЕТ НЕЗАВИСИМОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН:
ИСТОРИЧЕСКИЙ КУРС, ВЕХИ РАЗВИТИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ»**

**MATERIALS
XVIII INTERNATIONAL EURASIAN SCIENTIFIC FORUM
«30 YEARS OF KAZAKHSTAN'S INDEPENDENCE:
HISTORICAL COURSE, MILESTONES OF DEVELOPMENT
AND PROSPECTS»**

Нұр-Сұлтан, 2021

ӘОЖ 94(574)
КБЖ63.3(5Қаз)
Қ18

Бас редактор

Сыдықов Е.Б., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Басқарма төрағасы-ректор, ҚР ҰҒА академигі

Жауапты редактор

Садықов Т.С., т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ тарих факультетінің деканы

Редакция алқасы

Мерзалинова Г.Т., Басқарма мүшесі – Ғылым, коммерциализация және интернационалдандыру жөніндегі проректор; Айтмағамбетов Д.Р., т.ғ.к., доцент, Басқарма мүшесі – Стратегиялық даму жөніндегі проректор; Сайлаубай Е.Е., т.ғ.к., доцент, ЕҰУ «Ел тарихы» ҒЗО директоры; Сейтказина К.О., т.ғ.к., доцент, деканның академиялық мәселелер жөніндегі орынбасары; Ерменбаева Г.К., т.ғ.к., доцент, деканның ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары; Көшенова Ғ.И., т.ғ.к., доцент, Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі; Үмітқалиев Ұ.Ұ., т.ғ.к., доцент, археология және этнология кафедрасының меңгерушісі; Дүкенбаева З.О., т.ғ.д., профессор; Мусабалина Г.Т., т.ғ.д., профессор; Ковальская С.И., т.ғ.д., профессор; Алпысбес М.А., т.ғ.д., профессор; Мусағалиева А.С., т.ғ.д., профессор; Сарсамбекова А.С., т.ғ.к., доцент; Сайлаубаева Н.Е., т.ғ.к., доцент; Кабылтаева С.К., PhD, доцент; Каженова Г.Т., т.ғ.к., доцент; Жанисов А.Т., т.ғ.к., доцент; Жапекова Г.К., т.ғ.к., доцент; Брынза Т.В., аға оқытушы; Абдуразаков М.Ф., аға оқытушы (тех. редактор); Бижанов А.С., аға оқытушы (тех. редактор); Оразаев С.Б., аға оқытушы (тех. редактор).

Редакция алқасының көзқарасы мақала авторларының пікірімен сәйкес келуі міндетті емес/Мнение автора публикаций не обязательно должно совпадать с мнением редакционной Коллегии.

«Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігіне 30 жыл: тарихи бағдары, даму белестері және болашағы» XVIII Халықаралық Еуразия ғылыми форумының материалдары. II том / **«30 лет Независимости Республики Казахстан: исторический курс, вехи развития и перспективы»**: Материалы XVIII международного Евразийского научного форума. II том / Жалпы ред. басқарған Е.Б.Сыдықов. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021. – 557 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-337-588-5

Бұл жинаққа Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығы мен Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің 25 жылдығына арналған **«Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігіне 30 жыл: тарихи бағдары, даму белестері мен болашағы»** атты XVIII Халықаралық Еуразия ғылыми форумының материалдары енгізілді. Ғылыми форумның жұмысы Президент Қ-Ж.Тоқаевтың **«Тәуелсіздік бәрінен қымбат»** бағдарламалық мақаласының идеяларын жүзеге асыруға бағытталды.

Шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде Қазақстан халқының маңызды жетістіктері көрсетіліп, тарих ғылымының неғұрлым өзекті тақырыптары бойынша дамуының кейбір қорытындылары шығарылып, одан арғы зерттеулердің болашағы айқындалды. Жинақтың материалдары ғалымдарға, мамандарға, студенттерге, әртүрлі деңгейдегі ұйымдар мен билік органдарының басшыларына қызықты болуы мүмкін /

В данный сборник включены материалы XVIII Международного Евразийского научного форума **«30 лет Независимости Республики Казахстан: исторический курс, вехи развития и перспективы»**, посвященного 30-летию Независимости Республики Казахстан и 25-летию ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Работа научного форума была нацелена на реализацию идей программной статьи Президента К-Ж. Токаева **«Независимость превыше всего»**.

В работах зарубежных и отечественных ученых отражены важнейшие достижения народа Казахстана и подведены некоторые итоги развития исторической науки по наиболее актуальным темам, определены перспективы дальнейших исследований. Материалы сборника могут быть интересны ученым, специалистам, обучающимся, руководителям организаций и органов власти разных уровней.

ӘОЖ 94(574)
КБЖ63.3(5Қаз)

ISBN 978-601-337-588-5

© Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2021

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨңРІНДЕГІ ТҮРКІ ДӘУІРІ ОБАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Үмітқалиев Ұ.Ұ.

т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті,
археология және этнология кафедрасының меңгерушісі

Жармұхаметов Д.А.

Қазақстан Республикасы Қарулы күштерінің Әскери-тарихи музейі

Қырықоба қорымы

Қазіргі таңда Қазақстан археологиясының алдында тұрған үлкен міндеттердің бірі - ортағасырлық көшпелілердің тарихи-мәдени даму ерекшеліктерін зерттеу. Бұл бағыттағы басты кедергілер жеке аймақтардың аз зерттелуіне байланысты туындайды. Сондай аймақтардың бірі – Шығыс Қазақстан өңірі.

Шығыс Қазақстан даласында ортағасырлық түркі тайпалары қалдырған ескерткіштердің бірі - жерлеу орындары. Олар адамды немесе жануарды арнайы рәсімдеп жерлеуге арналған, онда «о, дүниеге» аттандыру ғұрпы заттай дерек арқылы көрініс табады. Жерлеу ескерткіштері жерлеу орны, жерлеу кешені (қорған, кесене) мен жерлеу кешендерінің жиынтығы - қорымдардан тұрады.

Шығыс Қазақстан аймағындағы түркілердің жерлеу ескерткіштерінің зерттелуі өзге өңірлермен салыстырғанда артта қалып отыр деуге болады. Дегенмен де өңірде түркілік жерлеу ескерткіштерінің зерттелуіне З. Самашев, Ұ. Үмітқалиевсынды ғалымдардың қосып жатқан үлесі зор.

Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің Археология және этнология кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент Ұ. Үмітқалиевтің жетекшілігімен зерттеу тобы Қырықоба қорымында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Қырықоба қорымы – Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданы, Ақшатау елді-мекенінен солтүстік-батысқа қарай 40 шақырым жерде орналасқан. Қорым суы мол, шөбі шүйгін кең жазықты алып жатыр. Қорымның жалпыаумағы 15 пен 20 км² қамтиды. Қырықоба қорымын жан-жағынан аласа таулар қоршап жатыр. Бұл өлке жер астынан шығып жатқан бұлақтарға өте бай болып келеді. Бұлақтар қорымның солтүстік-шығыс жағында орналасқан таудың етегінен бастау алады. Бұлақтар бір-біріне қосылу салдарынан кішігірім бір өзенге айналған. Осы бұлақтардың жан-жағында талдар мен өсімдіктердің түр-түрі бар. Талдардың көп бөлігінақ қайың мен теректер құрайды. Қорымда – қола, ерте темір және түркі дәуірлеріне тән ескерткіштер орналасқан.

Археологиялық қазба жұмыстары түркі дәуіріне тән ғұрыптық орыннан басталды. Бұл ғұрыптық орынның диаметрі 2,5 м, биіктігі 0,3 метрді құрайды. Ғұрыптық орынның жайпақ тастардан тіктөртбұрыш түрінде тұрғызылған (1,2-сурет). Ғұрыптық орынның шығыс жағында биіктігі - 1,2 м, ұзындығы -0,4 м, ені -0,1 метр құрайтын тас мүсін орналасқан. Бұл тас мүсіннің бас жағы кейінгі кезеңдерде сындырылып алынып тасталған. Тас мүсінде оң қолына кесе, сол қолына қанжар ұстаған және молдас құрып отырған адам бейнесі бейнеленген (3-сурет).

Ғұрыптық орындағы қазба жұмысы бірінші кезекте шым қабатын аршудан басталды. Шым қабатын аршу үшін 3 м 2 жерге жіп тартылды. Шым қабаты аршып алынғаннан кейін ғұрыптық орынның ортасында жерлеу орны бар екендігі анықталды. Жерлеу орны 1 метр тереңдікке дейін қазылып алынды. Барлық түркі дәуіріне тән ғұрыптық орындар секілді бұл ғұрыптық орыннан да ешқандай артефакті табылған жоқ (4-сурет).

Жарықтас қорымы

Жарықтас қорымы Шығыс Қазақстан облысы, Жарма ауданы, Аршалы ауылынан батысқа қарай 36 шақырым жерде орналасқан. Аршалы-Архат тас жолы бойында, Жарықтас ауылының оңтүстік батысында 200 м қашықтықта оңтүстіктің солтүстікке қарай тізбектеле орналасқан патша қорымдарымен ерекшеленіп тұрады.

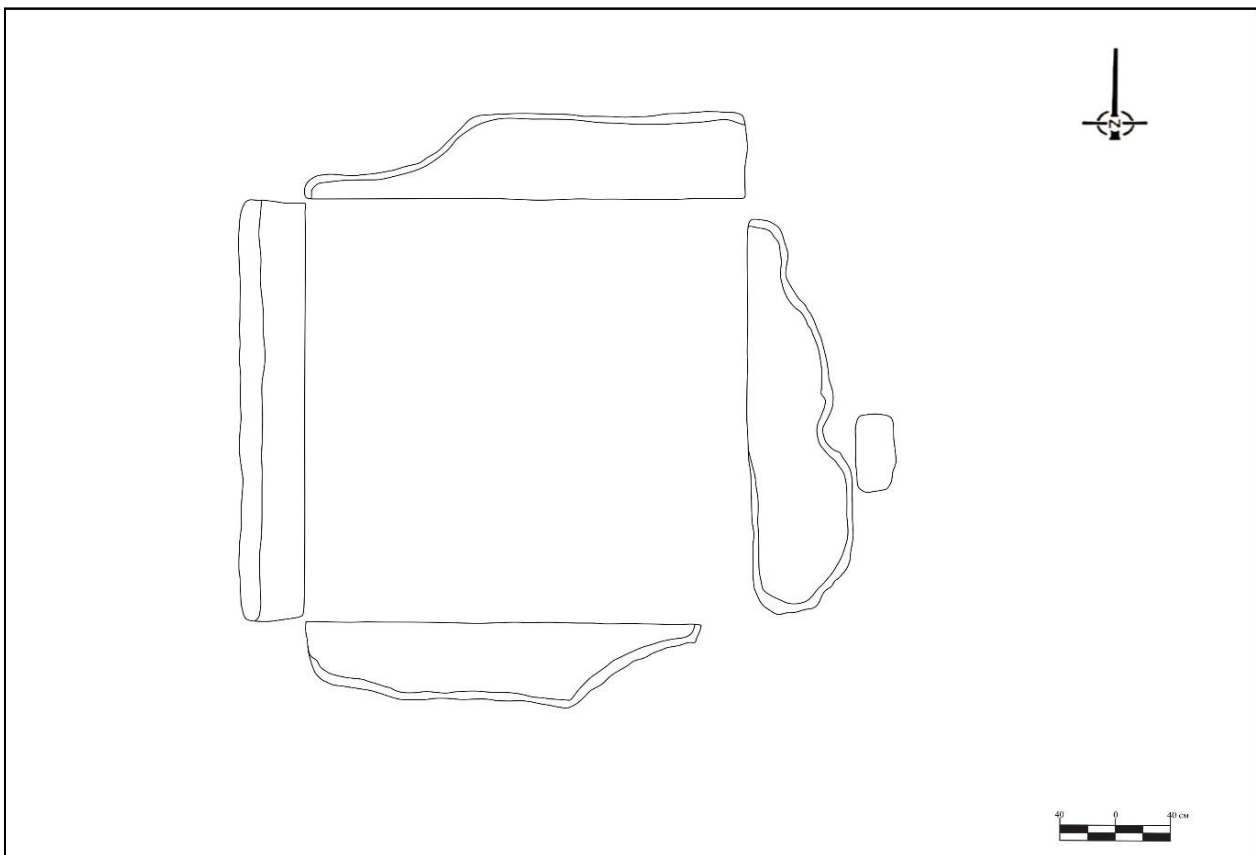
Сонадай-ақ, Жарықтас қорымында патша обаларынан өзге кіші обалар да орналасқан. № 1 обадан батысқа қарай 100 м қашықтықта ұзындығы 3 м, ені 2 м құрайтын тік тастардан тұрғызылған түркі дәуірінің қоршау ескерткіші анықталды (5-сурет). Қоршауға жалпақ тастар айналдыра қойылып ортасы ұсақ тастармен толтырылған. Жалпақ тастар О-Ш және С-Б бағытында орналасқан. Жалпық тастардың жалпы саны төртеу. Ескерткіштің қазба жұмыстарына дейінгі көрінісі: ескерткіштің жалпы биіктігі 10-15 см аралығында, беткі қабаты тас және шым қабаттарынан тұрады. Беткі қабатын ұсақ шөп басқан. Ескерткіштің оңтүстік жағында биіктігі 30-40 см құрайтын көк майса шөп өсіп тұр. Қазба жұмысы бірінші кезекте ескерткіштің шым қабатын аршудан басталды. 10 см құрайтын шым қабатын аршып алғаннан соң ғұрыптық орынның барлық ерекшелігі анықталды. Сонымен бірге ескерткіштің бетінде жатқан тастардың барлығын тазалау нәтижесінде, ғұрыптық орынның жалпы көрінісі анықталды. Ескерткіштің жалпақ тастары орналасқан тұс пен оңтүстік жағында орналасқан тастар аралығында тастың жоқ екендігі анықталды. Ескерткіш екі бөліктен тұрады. Біріншісі жалпақ тастармен қоршалған ескерткіштің солтүстік-шығыс жағындағы бөлігі. Екіншісі ескерткіштің оңтүстік-шығыс жағында орналасқан, татар шашыраңқы түрде жатыр және бұл бөлігінде тек қана ұсақ тастар шоғырланған, үлкен жалпақ тастар байқалмайды. Ескерткіштің солтүстік батыс жағында орналасқан жалпық тастың ұзындығы 1,8 м, ені 15-30 см аралығында. Ескерткіштің батыс жағында орналасқан жалпық тастың ұзындығы 1,4 м, ені 15-25 см құрайды. Ал үшінші жалпық тас ескерткіштің шығыс жағында орналасқан, ұзындығы 1,5 м, ені 25-35 см. Сонымен бірге ескерткіштің шығыс жағында орналасқан 3-ші жалпақ тастың орта тұсында, оңтүстік шығыс бағытқа қарай созылып жатқан 4-ші жалпақ тастың ұзындығы 1,1 м, ені 20-25 см. Бұл тас 3-ші жалпақ тастың орта тұсында, астыңғы бөлігіне кіріп жатыр. Ескерткіш тұрғызылған сәтте 4-ші тас тік тұрғызылған. Кейіннен табиғи және антропогендік жағдайлардың әсерінен бұл ескерткіш көптеген өзгерістерге ұшыраған.

Қазба жұмысының екінші кезеңі ескерткіште орналасқан ұсақ тастарды тазалаумен басталды. Ұсақ тастар толығымен тазаланып алынғаннан соң ескерткіштің екі бөлігіне де қазба жүргізілді. Ұсақ тастардың көлемі әртүрлі болып келеді. Олар 10x15 см 30x40 см дейінгі аралықта. Ұсақ тастар ескерткіштің орта тұсы мен оңтүстік-шығыс жағында көптеп орналасқан. Сонымен бірге 2-ші жалпақ тастың оңтүстік-батыс жағында да ұсақ тастардың біраз бөлігі бар.

Ескерткіштің оңтүстік-батыс жақ бөлігін қоршап жатқан жалпақ тастардың ішкі жағын тереңдігі 50 см дейін қазып алынды. Ескерткіштің бұл бөлігі қазып алынғаннан соң, екінші бөлігін қазу жұмыстары басталды. Екінші бөлігін ұзындығы 1,5 м, ені 1 м, биіктігі 60 см құрайтын шұңқыр қазылды. Қазба жұмыстары нәтижесінде ескерткіштің жалпы көрінісі және құрылыс анықталды, бірақ та ескерткіштен ешқандай артефакті табылған жоқ. №1 түркі ғұрыптық ескерткішінің жоспары сызылып алынды.

1-сурет. №10 Түркі ескерткіші. Шым қабаты аршылғаннан кейінгі көрініс

2-сурет. №10 Түркі ескерткіші. Үстінен сызылған сұлба

3-сурет. №10 Түркі ескерткіші. Тас мүсіннің сұлбасы

4-сурет. Түркі ескерткіші. Қазба жұмысынан кейінгі көрініс

5-сурет. №1 ғұрыптық орын. Жоспары мен кескіні.

Түркі дәуірі бүгінгі ұрпаққа өз мәдениетінің тамаша археологиялық және жазба ескерткіштерін қалдырды. Бұлар қазақ халқының тарихи мұрасы ретінде ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, бүгінгі күнге дейін сақталды. Тарихи-мәдени ескерткіштер жазба деректермен үндесіп, сол аймақтың тарихи оқиғаларынан сыр шертеді. Қазірде бұл ескерткіштерді қазақ даласының әр аймағына байланысты кешенді түрде зерттеуде мүмкіндік өте зор және қолға алынып, өз жемісін де бере бастады.